

PROZODIČNE MOŽNOSTI V SLOVENSKEM KNJIŽNEM JEZIKU IN SLOVENSKIH NAREČJIH*

Do tipologije prozodičnih vzorcev v določenem jeziku lahko pridemo tako, da izračunamo število potencialnih prozodičnih možnosti v naglašanih besedah. Prozodični vzorci v slovenskem knjižnem jeziku in značilnem izboru slovenskih govorov so podani v diahroni skici in sinhroni analizi. Zdi se, da sta prozodični varianti knjižnega jezika po številu možnosti v sredini, od katere narečja odstopajo navzgor in navzdol. V narečjih je opaziti težnjo k zmanjševanju števila možnosti, zvečanja pa so izjemna.

A typology of the prosodic patterns of a given language may be obtained by calculating the number of potential prosodic possibilities of accentogenic words. The prosodic patterns of Modern Standard Slovene and a representative sample of local Slovene dialects are examined both through a diachronic sketch and a synchronic analysis. The patterns of the two prosodic variants of Modern Standard Slovene are found to represent the mean of variation among the dialects. A tendency towards reduction of possibilities is observed in the dialects, while increases are anomalous.

0 Prozodične (v nasprotju s segmentnimi) fonološke lastnosti so najbrž eden izmed najhitreje spreminjajočih se jezikovnih sistemov. Da bi razumeli, kako prozodija deluje v času in prostoru, bi bilo koristno, ko bi številčno ovrednotili prozodične sisteme področnih variant na določenem jezikovnem ozemlju. Tako bi lahko na kratko in jasno opredelili prozodične spremembe na strnjem ozemlju, to pa bi nam služilo tudi za zunanjo primerjavo. V tem pogledu slovenska narečja predstavljajo posebno zanimivo jezikovno področje, saj z razmeroma širokim spektrom uresničitvenih možnosti ohranjajo tonemska, količnostna in naglasna (naglasenost, mesto naglasa) nasprotja, podedovana iz praslavanščine.

Prvi del te razprave podaja skico (temelječo na običajni rekonstrukciji) zgodovinskih razvojev v prozodiji od praslavanskega obdobja do danes, ki so bili odločilni za današnje prozodične možnosti v slovenskem knjižnem jeziku (dalje SKJ) in v slovenskih narečjih. Zgodovinski del razprave obravnava: 1. metatonijo, tj. tonemske in količnostne spremembe znotraj zloga, in 2. metatakso, tj. premike prozodičnih enot med zlogi. Drugi del obravnava funkcijsko obremenitev prozodičnih lastnosti v SKJ in sodobnih¹ slovenskih narečjih.²

* To razpravo je finančno, s štipendijo za potovanje v Jugoslavijo, podprl Center za ruske in vzhodnoevropske raziskave pri Kalifornijski univerzi v Los Angelesu (UCLA). Delo se je začelo kot seminarska naloga pri prof. P. Iviću v njegovem seminarju o prozodiji, ki ga je vodil na Kalifornijski univerzi v Los Angelesu pozimi 1986; prof. Iviću dolgujem zahvalo za njegovo vodstvo v začetni fazi te razprave. Hvaležen sem prof. J. Toporišču za svetovanje na konzultacijah in številne predloge ob dveh zgodnejših verzijah te razprave. Za pripombe bi se rad zahvalil tudi profesorjem R. Alexander, H. Birnbaumu in A. Timberlaku. Hvala tudi delavcem dialektološke sekcije Inštituta za slovenski jezik ZRC SAZU, ki so mi dovolili uporabo še neobjavljenega narečnega gradiva.

¹ Besedo »sodoben« moramo v dialektologiji razumeti bolj na široko. Ker je bilo gradivo zbrano v daljšem časovnem obdobju od informatorjev različnih generacij, je nemogoče dobiti čisto sinhrono podobo.

1.0 Uvodne predpostavke: Še preden preidemo k jedru naše študije, je treba pojasniti metodo, s katero smo določali funkcijsko obremenitev prozodičnih lastnosti na besednofonološki ravni.³ To funkcijsko obremenitev lahko izrazimo z matematično enačbo za prozodične možnosti v danem enotnem jezikovnem sistemu (npr. knjižnem jeziku, narečju).

Funkcijsko obremenitev danega sistema lahko prikažemo z enačbo, ki izraža možno število kombinacij, tj. inventar razločevalnih nasprotij in njihovih razvrstitvenih omejitev. Potemtakem izračunamo število razločevalnih prozodičnih besednih vzorcev za $\{1, 2, 3 \dots n\}$ zlogov in določimo enačbo, ki bo dala zaporedje možnosti $\{M_1, M_2, M_3 \dots M_n\}$. Za ponazoritev tega postopka si oglejmo prozodične možnosti nekaterih neslovanskih jezikov. Finščina ima npr. stalni naglas na prvem zlogu (tj. mesto naglasa ni razločevalno), kolikostno nasprotje pa je možno v katerem koli, brez razvrstitvenih omejitev. Možne razločevalne besedne vzorce lahko shematično prikažemo takole: 1 zlog 0 0: (= 2 možnosti); 2 zloga 00 0:0 00: 0:0: (= 4 možnosti); 3 zlogi 000 0:00 00:0 000: 0:0:0 00:0: 0:00: 0:0:0: (= 8 možnosti). Iz tega smo dobili zaporedje $\{2, 4, 8 \dots n\}$, do katerega pridemo z enačbo $M = 2^n$, tj. število prozodičnih možnosti v finščini je dva na potenco števila zlogov. Tako geometrično naraščanje predstavlja razmeroma visoko funkcijsko obremenitev prozodije (gl. Ivić 1961: 303—304). Na drugi strani pa bi v jeziku kot npr. turškem, ki ima naglas stalno na zadnjem zlogu in nobenih razločevalnih nasprotij (npr. tonemskih ali kolikostnih), vsaka beseda imela enak prozodični vzorec, ne glede na število zlogov. Potemtakem bi se dala funkcijska obremenitev turške prozodije izraziti z enačbo $M = 0$, se pravi nobenih prozodičnih možnosti.⁴

Uporabnost tovrstne analize je prikazal že P. Ivić, čigar delo se nanaša predvsem na srbohrvaščino in njena narečja (gl. zlasti Ivić 1961, 1961—62, 1970, 1973). Kot je bilo pokazano zgoraj, v enačbah izražene prozodične možnosti kratko in jasno ponazarjajo funkcijsko obremenitev razločevalnih prozodičnih lastnosti v danem jeziku ali narečju. Sinhrone raziskave bi te enačbe lahko uporabile v narečni geografiji za merjenje relativnih razlik v prozodiji po jezikovnem prostoru, pri proučevanju univerzalij za ugotavljanje limit in povprečij v prozodičnih sistemih in v splošni jezikovni teoriji za analizo relativnega deleža prozodičnih nasproti segmentnim fonološkim lastnostim. V diahroniji pa bi s primerjavo zgodovinskih in sodobnih razvojnih stopenj prozodičnih vzorcev lahko ugotavljali časovne spremembe v funkcijski obremenitvi.

² Slovensko narečno gradivo je bilo za to študijo nabrano iz različnih virov. Prednost smo dali doslej še neobjavljenim zapisom s terena in objavljenim monografskim obravnavam posameznih govorov. Kjer se je le dalo, smo se izogibali zgolj preglednim obravnavam širših narečnih področij. Prednost tega pristopa je v tem, da z razkrivanjem novega gradiva omogoča opis in primerjavo enotnih sistemov.

³ Za poenostavitev našega razpravljanja bomo upoštevali le naglašene besede (izključili bomo torej naslonke in nenaglašene besede v frazeoloških zvezah, npr. *dober dan*), od teh pa samo besede z enim naglasom (natančneje, z enim izrazitim zlogom). Čeprav je naglasenost bistveni parameter prozodijske slovnice, bi naš opis vendarle le dodatno obremenjevala; vse enačbe bi se enotno povečale za število 1 (eno dodatno prozodično možnost). Za obravnavo prozodičnih parametrov enega sistema (SKJ) gl. Toporišič 1978.

⁴ Če naj bi zajeli fonetične prozodične lastnosti, potem bi dal turški naglas, stalno na zadnjem zlogu, enačbo $M = 1$. To bi odražalo razmejevalno (demarkacijsko) in kulminativno vlogo prozodije, ki sta povezani z razločevalnimi prozodičnimi lastnostmi.

Če v luči naše analize slovenski tip prozodičnega vzorca postavimo ob srbohrvaškega, vidimo, da se funkcijska obremenitev prozodičnih lastnosti v slovenskih narečjih izraža s aritmetičnim naraščanjem, tj. z množenjem in seštevanjem, medtem ko srbohrvaška narečja lahko dosežejo geometrično razsežnost, tj. število možnosti je potencia nekega števila. Ta razlika izhaja iz znanega dejstva, da so v slovenščini razločevalna nasprotja (tonemska in kolikostna) omejena na naglašene zloge (z nekaterimi izjemami, za kar gl. spodaj o žirovskem govoru), medtem ko je v mnogih srbohrvaških narečjih kolikostno nasprotje možno tudi v nenaglašeni zlogih. Seveda je treba to sliko omejiti s tem, da med srbohrvaškimi narečji priznamo prehodne tipe, namreč kajkavsko in torlaško, ki izkazujejo le sledi ali pa popolno izgubo kolikostnega nasprotja izven naglašene zloga.

1.1 Diahronija: Za našo raziskavo prozodičnih možnosti v SKJ in v slovenskih narečjih moramo nujno razumeti časovno in prostorsko širjenje inovacij. Tu ne bomo skušali niti na novo niti izčrpno obravnavati zgodovine slovenskega naglasa, ampak le skicirati glavne razvoje, ki so najbolj odločilno oblikovali prozodične možnosti obravnavanih sistemov. Spodaj navedena rekonstrukcija se sklada s tradicionalno, kot se najde pri Škrabcu 1870, 1893–95; Valjavcu 1897; Ramovšu 1929, 1950; Jakobsonu 1963; Jakscheju 1965, str. 13 d. V naši obravnavi bomo ločevali dve razvojni črti, metatonijo (spremembe znotraj zloga) in metataksa (spremembe med zlogi). To dvojje lahko nastopa hkrati in na istem področju, ločujemo pa ju, da bi poudarili, da gre za dva različna tipa sprememb.

1.1.1 Metatonija: Med najzgodnejšimi spremembami v južnoslovanskih jezikih sta bili skrajšanje starega akuta, npr. **brá:trǵ*, **brá:tra* > **b'ratr(ǵ)*, **b'ratra*, in podaljšanje kratkega cirkumfleksa, npr. **bǝǵǵ*, **bǝga* > **bǝ:g(ǵ)*, *bǝ:ga*.⁵ Zdi se, da je bilo skrajšanje starega akuta zgodnejše — po Ramovšu končano do konca 8. stoletja (1950: 21) — saj je skupno slovenščini in srbohrvaščini, prim. štok. *brāt*, *brāta*. Podaljšanje kratkega cirkumfleksa se datira v 10. stoletje (Ramovš, prav tam). Torej je bilo v zgodnji slovenski fazi tonemsko nasprotje med akutom in cirkumfleksom prevedeno v čisto kolikostno razliko. Tonemskost se iz sistema očitno ni izgubila nikoli, saj se je sočasno z zgoraj omenjenimi spremembami razvil nov akutski tonem (t. i. novi akut), in sicer po naglasnem umiku z zadnjih redukcijских vokalov. Novi akut na dolgem zlogu je ostal v nasprotju z enakim cirkumfleksom (tako se ohranja tonemsko nasprotje), npr. **klū:čǵ* > **klǔ:čǵ* > **klǔ:č(ǵ)*, medtem ko se je novi akut na kračini izenačil z naglasom iz skrajšanega starega akuta, npr. **ko'ǵǵ* > **kǝǵǵ* > **koh(ǵ)*. Pogostnost akutov in cirkumfleksov na dolžini se je še povečala s kontrakcijo, npr. **stǝjǵǵ* > **stǝ:l(ǵ)*, **konǝčǵǵ:je(tǵ)* > *kon(ǵ)čǵǵ:(tǵ)*.

Te metatonijske spremembe so v osnovi panonskih narečij.⁶ Z nadaljnjo izgubo akutov, tj. novih akutov na dolžini, so ta narečja ohranila samo kolikostno

⁵ V tej razpravi bomo uporabljali naslednja transkripcijska znamenja za prozodijo: ' označuje jakostni naglas in stoji pred soglasnikom pred naglašnim samoglasnikom; V: označuje dolgi samoglasnik; tonem se označuje nad samoglasnikom in ikonsko ponazarja »rastoč« (ǵ) in »padajoč« (ǵ) tonem (tradicionalno akut in cirkumfleks). Knjižne oblike so iz Slovarja slovenskega knjižnega jezika.

⁶ Narečna področja so označena v skladu s Karto slovenskih narečij 1983, temeljejo na Ramovševi delitvi. Delitev na narečne skupine (npr. gorenjska, dolenska,

nasprotje, npr. prekmursko (Cankova)⁷ *žá:ba > 'žaba, *dē:la:je(tš) > 'dēla,⁸ *vōl'a > 'vola, *lēdž > 'lē:d, *dū:ša > 'dū:ša.

V ostalih narečjih so se zgodile še naslednje spremembe: Število cirkumfleksov na dolžini se je še nadalje povečalo, ko se je razvil t. i. novi (metatonijski) cirkumfleks. To je bila dvodelna sprememba, ki je vsebovala izgubo ponaglasne dolžine (pomembna splošnoslovenska in kajkavska inovacija) in hkratno nadomestno podaljšanje kratkega naglašene samoglasnika (iz skrajšanega nosilca starega akuta), pri čemer se tonski vrh ohrani na prvi mori novega dvomornega zloga, prim. *dēla:š(6) > knj. dē:laš.

Nekončnim kratkim zlogom, ki niso doživeli metatonije v novi cirkumfleks, so bile podaljšane akutirane podstave, torej *b'rata (R ed.) > knj. brá:ta, toda *b'rat(š), prim. knj. b'rat. Ta razvoj je kolikostno nasprotje omejil na zadnji zlog (in podobno na enozložnice), medtem ko so drugi naglašeni zlogi ohranili samo tonemsko nasprotje. Rezultat doslej opisanih sprememb je osnovni prozodijski inventar današnjih tonemskih narečij in se zrcali tudi v tonemski varianti SKJ (dalje gl. spodaj).

Prozodijski razvoji, ki so bili v osnovi tonemskih narečij, so bili prevedeni v kolikost v štajerskem govoru vasi Mostec. Tu se akut odraža z dolžino, npr. 'mí:za (knj. mí:za), 'dū:ša (knj. dú:ša), vključno z novimi akuti iz umikov (gl. spodaj), npr. 'žē:na (knj. žē:na). Naglas na kračini je ostal in dolgi nosilec cirkumfleksa je postal kratek, npr. 'kræx (knj. 'krux), 'nuč (knj. nò:č), 'vidim (knj. vî:dim), nu'ge (knj. nogē:).⁹

Popolno izgubo tonemskosti in kolikosti imajo številni slovenski govori, npr. v Reziji, na južnem Primorskem, vzhodnem Štajerskem. Za to izgubo je težko najti notranjo, strukturno razlago. Na nekaterih področjih se zdi mogoče, da je bil vzrok jezikovni stik, npr. izguba tako tonemskosti kot kolikosti v Reziji pod vplivom italijanščine in furlanščine, ali izguba tonemskosti v nekaterih rovtarskih govorih pod vplivom nemščine (Toporišič 1984: 654). Izgubo tonemskih nasprotij v panonskih govorih lahko razlagamo tudi strukturno, kot smo omenili že zgoraj. Tu vseeno ne moremo izključiti še druge, vsaj delne razlage, namreč stika z madžarščino. Zdi se verjetno, da je vpliv madžarske prozodije (sistem z razločevalno kolikostjo) podpiral ohranjanje občutljivosti za kolikost, ki so jo druga narečja v nezadnjem zlogu izgubila. Seveda so to le domneve in vprašanje nedvomno zasluži nadaljnjo in natančnejšo raziskavo.

1.1.2 Metataksa: V zgodovini slovenskega naglašanja sta opazni dve težnji. Prva je kopičenje prozodičnih nasprotij na zadnjem/edinem zlogu. Rezultat je zrcalna slika stanja v praslovanščini, ki je največje število nasprotij vzdrževala na prvem zlogu. Zgodnja praslovanščina je na prvem zlogu razlikovala

koroška) in narečja (npr. briško, nadiško) se v razpravi uporablja v urejevalni namen, nismo pa zavzeli stališča do genetske ali tipološke pripadnosti posamezni skupini ali narečju, če to ni posebej omenjeno. Za dokončno klasifikacijo slovenskih narečij bo treba počakati na popolnejše podatke, zlasti z nekaterih slabo poznanih področij (npr. Haloze).

⁷ Gradivo iz Pável 1909.

⁸ Novi (metatonijski) cirkumfleks je v prekmurskih govorih bolj omejen kot drugje po Sloveniji (prim. podoben položaj v obrobni kajkavski govorih, Ivšič 1936: 79). Pogoji in prostorski obseg te metatonije za to področje niso jasni, npr. 'lētōs, 'dēlan, 'dēlaš, ma'šetar, toda 'mî:slin, 'mî:slīš, b'reizdā, 'bî:tka, 'dā:streb (Cankova); prim. knj. lē:tos, dē:lam, dē:laš, mešē:tar, mî:slim, mî:slīš, brē:zje, bî:tka.

⁹ Gradivo iz Toporišič 1961, 1962.

tri vrste naglasa, in sicer akut (*brá:trǵ), cirkumfleks (*mǵ:so) in naglas na kračini ('nebo). Na nepravem naglašnem zlogu je bilo samo kolikostno nasprotje: dolgi zlogi so bili lahko akutirani, npr. *želǵ:zo, medtem ko so imeli kratki zlogi lahko le ustrezen jakostni naglas, npr. *pǵ'sǵ. Zadnji zlog pa je bil v vsakem primeru kratek, npr. *vǵdo'va.

Ta razmerja so bila torej v slovenščini prevedena v sistem z največjim številom nasprotij na zadnjem zlogu. Do tega so pripeljali naslednji razvoji (ki so v osnovi SK J): 1. kontrakcija, npr. *gospo'ja > knj. *gospá:*; 2. pojavitev novega akuta, npr. *gospoda:ǵ6 > *gospodā:ǵ(6) > knj. *gospodā:r*; 3. premik starega cirkumfleksa na naslednji zlog in podaljšanje novonaglašnega zloga, npr. *mǵ:so > knj. *mesǵ:*; 4. skrajšana stara akutska dolžina v zadnjem zlogu se ne podaljša, npr. *bogá:tǵ > knj. *bo'gat*.

Posledica teh razvojev je, gledano s sinhronega stališča, dejstvo, da SK J danes na enozložnicah in na zadnjem zlogu večzložnic razlikuje tri naglase, in sicer tonema akut (*kljú:č, zidá:r*) oz. cirkumfleks (*nǵ:č, mesǵ:*) in jakostni naglas na kračini ('*krux, bo'gat*). Neznatni zlogi se razlikujejo, če so naglašeni, le v tonemu, npr. akutirano *ši:ba* 'palica' proti cirkumflektiranemu *ši:ba* 'tepe', pog. 'hiti'.

Posledica tega je, da je sintagmatski odnos prozodičnih nasprotij v SK J zrcalna slika tega odnosa v praslovanščini. V praslovanščini je akut pripisan kateremu koli zlogu v besedi (če pride na kratki zlog, dá fonetično ustrezni akut, medtem ko pride cirkumfleks avtomatično na prvi besedni zlog (vključno z naslonkami). Tudi v SK J sta akut in cirkumfleks (redundantno le na dolžini, razen ko gre za polglasnik) pripisana določenemu besednemu zlogu, medtem ko je ob odsotnosti dolgega zloga avtomatično naglašena zadnja kračina (z nekimi izjemami).

Druga, novejša, izrazita težnja v slovenskih narečjih je razbremenjevanje zadnjega zloga kot nosilca prozodičnih nasprotij; ta potek v slovenskih narečjih še vedno traja. Na nekaterih področjih se ta razvoj kaže v nevtralizaciji nasprotij na zadnjem zlogu, npr. spremembi končnega akuta v cirkumfleks v delu dolenjskih govorov: *po zobà:ix* proti knj. *po zobé:x* (podrobneje gl. Riggler 1980b: 220–221). Pogostejše pa se v narečjih zadnji zlog razbremenjuje z naglasnim umikom na predzadnji zlog ali dlje proti začetku besede.

Zdi se, da so se slovenske narečne prestave pojavljale v jasni hierarhiji (kot nakazano pri Ramovšu 1929), ki je prikazana v spodnji preglednici. (Podobno hierarhijo lahko zasledimo v srbohrvaških govorih (Ivić 1958: 105 d.), ki izkazujejo umike ne le s končnega zloga, ampak z vsakega nepravga.) Oblike z zvezdico označujejo oksitonirane tipe, ki so doživeli naglasni umik v vseh slovenskih govorih; sem so vključeni za opozorilo, da se ti umiki vzporejajo z zgodnejšimi slovanskimi razvoji.

0.1 *kra:ǵ6, *gospoda:ǵ6

0.2 *kra:ǵa, *zvǵ:z'da

1.1 že'na, no'ga

1.2 mǵ'la, stǵ'bǵr

1.3 o'kǵ:, me'sǵ:

Prvi naglasni umik (0.1), tj. razvoj novega akuta, so doživela vsa slovanska narečja zaradi redukcije in končno izgube jera v šibkih položajih. Drugi (0.2)

je splošnoslovenski, medtem ko so oksitoni znani v drugih slovanskih jezikih, npr. rus. *koro'ta*, *zvez'da*. Kolikor so ti umiki posledica fonetičnih sprememb, sloni hierarhija na dveh konkurenčnih sintagmatičnih spremenljivkah: kolikosti prednaglasnega in naglašnega zloga. Temu lahko dodamo še naglas na kratkem zaprtem zlogu tipa *bo'gat*, *ot'rok*. Vzrok za to, da je umik tega tipa kasnejši kot umik tretjega tipa (v obeh primerih gre za samoglasnike iste dolžine), se na prvi pogled zdi sorazmerno večja teža zaprtega končnega zloga. Prav tako je mogoče ohranitev tipa *bo'gat*, *ot'rok* pripisati podprtosti s paradigmo, kjer je naglas na predzadnjem ali predpredzadnjem zlogu v oblikah z glasovno končnico, npr. knj. *bogà:ta*, *bogá:tega*, *otró:ka*, *otró:ku*.¹¹

Tip **gospoda:ř* je lahko doživel nadaljnji umik v narečjih, ki so izgubila tonemska nasprotja, ko je bilo naglasno umikanje z zadnjega zloga še živo. V teh narečjih se ta tip izenači z oksitoni tipa *okò*. Tako se npr. naglas z dolgega končnega zloga umakne v kostelskem narečju, in sicer tako z novoakutiranega kot cirkumflektiranega: (**ková:č(6)* > **ka'va:č* >) *'kavač*, (**golò:b(6)* > **ga'lò:p* >) *'galop* (Babno polje).¹² V govorih, kjer se je cirkumfleks umaknil še pred izgubo tonemskih nasprotij, se naglas na zadnjem zlogu ohrani, če je ta prvotno akutiran, npr. zgornjesavinjsko *'mje:sə*, *'nie:bə* proti (**krompí:r* >) *krəm'pí:r*, (**mrační:k* >) *mrač'ni:k* (Luče).¹³

Hierarhijo naglasnih prestav si oglejmo na primerih iz nekaterih narečij. Naglasno bolj starinska, kot npr. rožansko, so ohranila oksitone tipa 1.1—1.3, npr. *ža'na*, *məh'ya*, *bo'hat*, *uəqù*: (Breznica pri St. Jakobu¹⁴). Umik v tipih 1.1—1.2 se vidi v gorenjščini, npr. selško *žé:na*, a še vedno *məy'la*, *ot'rok*, *okò*: (Selca); vzhodnogorenjsko *'žie:na*, *'məyla*, a še vedno *pug'rep*, *ne'bo*: (Moravče). Še dlje je umik napredoval v štajerskih in panonskih govorih, npr. južnopohorsko *'no:ga*, *s'te:bər*, toda *ot'ro:k*, *me'so:u* (Pivola); prleško *'žena*, *'megla*, *'bogāt* (čeprav je zadnji zlog izjemoma tudi kratek: *o'ra*), toda *o'kò*: (Videm ob Ščavnici¹⁵). Naglas na zadnjem zlogu, če je ta prvotno akutiran, je ohranjen delno v zgornjesavinjskem narečju *'žie:na*, *'məgla*, *'uo:trak*, *'nie:bə*, toda *mrač'ni:k* (Luče¹⁶); v južnobelokranjskem *žé:na*, *'məgla*, *vi:sok*, *té:sto*, toda (**vihá:r* >) *vihà:r*, (**živí:m* >) *živí:m* (Dragatuš). Vsi umiki so bili izvršeni v kostelskem narečju, npr. *'žiena*, *'mogya*, *'atruk*, *'mesu*, *'kavač* (Babno polje¹⁷).

Zgoraj začrtana hierarhija dejansko velja za vsa slovenska narečja z izjemo rezijanskega in terskega. Na teh dveh področjih sta ohranjena arhaizma tipa 1.1 in 1.2, npr. rezijansko *ža'na*, *moh'la*, *ot'rok* (Osojani); tersko *žé'na*, *meh'la*, *ot'rok* (*otro'ka*) (Bardo), tip 1.3 pa izkazuje naglas na predzadnjem zlogu, npr. *'okū*, *'uhū* (Osojani), *ó:ko*, *mé:so* (Bardo). Odstopanje od nakazane hierarhije

¹⁰ Položaj v SKJ je nekoliko bolj zapleten. Kot varianta je npr. možen kratek naglas na polglasniku v nezadnjem zlogu, npr. *məg'la* ~ *'məgla*. Taka varianta naj bi dopuščala možnost izbire govorcem, katerih narečja so izvršila ta naglasni umik. Umaknjeni naglas, ki je fonetično akut, imamo funkcijsko lahko za položajno varianto dolgega akuta.

¹¹ Seznam tipov naglasnih umikov se ujema s tistim iz vprašalnice za Slovenski lingvistični atlas (dalje SLA) ki jo je zasnoval F. Ramovš. Ker pa vprašalnica daje popolne podatke le za majhen korpus besed, je razvoj naglasnih umikov po paradigmah in različnih besednih vrstah nemogoče zasledovati.

¹² Gradivo je iz podatkovne zbirke za SLA, ki se nahaja v dialektološki sekciji Inštituta za slovenski jezik ZRC SAZU. Dalje v razpravi pri narečnem gradivu iz te zbirke vira ne bomo posebej navajali.

¹³ Gradivo iz Fonološki opisi... 1981, v ustreznem razdelku.

naglasnih premikov je navrglo dvom o tem, da so oksitoni tipa *mesò*: v rezijanščini sploh kdaj obstajali. Zaradi tega je bil zgodovinski razvoj cirkumfleksa v rezijanščini že nekajkrat predmet znanstvenega razpravljanja. Podani sta bili vsaj dve razlagi: 1. da se je cirkumfleks najprej premaknil za zlog naprej in nato umaknil (Bajec 1921; Ramovš 1929, 1935: str. 36; Rigler 1972), ali 2. da se cirkumfleks sploh nikoli ni premaknil (Stankiewicz 1984). Ker sta se v rezijanščini tonemskost in kolikost izgubili ter zaradi posebnosti samoglasniškega sistema je iz sodobnih oblik težko presoditi, ali gre za nenavaden umik ali za arhaizem. Jasnejši je razvoj v sosednjem terskem narečju, kjer se umik z zadnjega zloga odraža v akutiranosti novonaglašene zloga: *tě:ško*, *zò:bje*, *ú:xo* (Bardo). Če dopuščamo možnost, da sta rezijanščina in tersčina doživeli isto posebno inovacijo, namreč zgodnji umik dolgega cirkumfleksa z zadnjega zloga, potem moramo hierarhijo naglasnih premikov v teh dveh narečjih imeti za izjemno.¹⁴

2 Sinhronija

2.1 Prozodične možnosti v slovenskem knjižnem jeziku

Za splošno ponazoritev razmer v slovenščini si najprej oglejmo prozodične možnosti v SKJ. Razlikovati moramo dve sprejeti prozodični normi, in sicer jakostno naglaševanje z razločevalno kolikostjo ter tonemsko z razločevalno kolikostjo in tonemi (obakrat še z mestom naglasa). Ti dve inačici se ujemata z osnovno prozodično delitvijo slovenskih narečij na tonemska in netonemska, medtem ko mesto naglasa ter razvrstitev tonemov (v tonemski varianti) in kolikosti odražata sistem osrednjih narečij, gorenjsčine in dolensčine z Ljubljano.

Prva od obeh variant, ki ima v osnovi razločevalno samo kolikost, kolikost razlikuje pod naglasom samo v enozložnicah in načeloma v zadnjem zlogu nezloženih in nesestavljenih večzložnic. Ne zadnji naglašeni zlog je dolg, z izjemo polglasnika, npr. *'magla*. Mesto naglasa je torej skupno z dolžino (in potemtakem predvidljivo), v odsotnosti dolgega samoglasnika pa naglas pride na zadnji kratki zlog. V nezadnjem zlogu imajo naglašeno kračino nekateri sklopi tipa *t'jakaj*. Ker ti primeri številčno ne predstavljajo pomembnega dela besedišča in ker jih imamo lahko za posledico sklapljanja, jih bomo iz naše analize spustili (prim. op. 3). Razločevalne prozodične možnosti te variante lahko ponazorimo takole: 1. kolikost v enozložnicah in zadnjem zlogu večzložnic, npr. *b'ra:t* 'read' (nam.), *b'rat* 'brother', *pos'ta:u* <postav> 'figures; laws' (R mn.), *pos'tau* <postâl> 'become' (del. -l m. ed.); 2. dolžina na katerem koli nezadnjem zlogu večzložnic, npr. *'go:vo:ri* 'speeches' (I mn.) *go'vo:ri* 'speak' (vel. 2. ed.). Potemtakem je število prozodičnih možnosti v tej varianti SKJ S + 1, torej toliko razločevalnih dolžin kot zlogov in eno dodatno razločevalno nasprotje (kolikostno) na zadnjem zlogu.

Tonemska varianta SKJ razlikuje toneme v dolgih zlogih. Tonemsko nasprotje se uresničuje kot visok (tradicionalno cirkumfleks) in nizek (tradicionalno akut) ton v odnosu do nenaglašanih zlogov (gl. Toporišič 1967, 1968).

¹⁴ Čeprav je obratno zaporedje od pričakovanega res moteče (prim. Stankiewicz 1985: 722), pa je nekaj notranjih dokazov za to, da se je cirkumfleks najprej premaknil in kasneje spet umaknil: 1. pridvignjen izgovor končnega samoglasnika, npr. *'okù* (< oko), *'uhù* (< uho) (Osojani); 2. pojav zasoplih vokalov v oblikah z naglasnim umikom, npr. *nòga*, medtem ko jih oksitoni brez tega umika nimajo, npr. *ža'na*, *ko'za* (Osojani). Tudi primerjava s sosednjim terskim narečjem kaže, da verjetno gre za zgodnji umik cirkumfleksa z zadnjega zloga.

Kratek naglašen zlog ne pozna tonemskega nasprotja (če ne gre za polglasnik v nezadnjem, needinem zlogu). Razvrstitev dolgih in kratkih naglašanih zlogov je enaka kot v netonemskem sistemu. Trojno prozodično nasprotje je možno v enozložnicah, npr. *dâ:m*, 'I give', *dâ:m* 'ladies' (R mn.), *brâ:t* 'read' (nam.), *b'rat* 'brother'; v zadnjem zlogu večzložnic, npr. *postâ:u* <*postâl*> 'stand a while' (del. na -l m. ed.), *postâ:u* <*postav*> 'figures; laws' (R mn.), *pos'tau* <*postâl*> 'become' (del. na -l m. ed.). Binarno nasprotje pa lahko nosijo nezadnji zlogi, npr. *pâ:ra* 'pair' (R ed.), *pâ:ra* 'steam'. Iz tega sledi, da ima tonemska varianta SKJ 2S + 1 prozodičnih možnosti, kar pomeni binarno nasprotje na vseh zlogih in eno dodatno na zadnjem zlogu.

2.2 Prozodične možnosti v slovenskih narečjih

2.2.0 Prozodični varianti SKJ pa ne predstavljata le delitve na tonemska in netonemska narečja, ampak približno tudi srednji vrednosti, od katerih odstopajo narečja. Število prozodičnih možnosti v narečjih se giblje od S, kjer je mesto naglasa edina razločevalna lastnost (v številnih primorskih in štajerskih govorih) do 5S — 2, kjer so razločevalni kolikost, mesto naglasa in tonem, tako na naglašenem kot na ponaglasnem zlogu (v govoru Žirovske kotline). Tonemsko nasprotje je omejeno na koroško, gorenjsko in dolensko narečno področje ter deloma na rovtarsko (horjulsko in poljansko) in primorsko (obsoško, tersko, nadiško in briško). Z izjemo majhnega področja na Gorenjskem severno od Ljubljane ostaja za omenjene tonemske govore razločevalna tudi kolikost. Kolikostna nasprotja poznajo tudi netonemski govori na Primorskem (notranjsko), Dolenjskem (belokranjsko), kot tudi nekateri štajerski in panonski govori. Glede na to bi prozodične vzorce v slovenskih narečjih tipološko lahko razdelili v šest skupin z naslednjimi kombinacijami razločevalnih prozodičnih lastnosti: 1. samo mesto naglasa; 2. mesto naglasa in tonem; 3. kolikost in mesto naglasa; 4. tonem in kolikost; 5. tonem, mesto naglasa in kolikost; 6. tonem v naglašenem in ponaglasnem zlogu, mesto naglasa in kolikost.¹⁵

2.2.1 Narečja z razločevalnim mestom naglasa

Število prozodičnih možnosti je enako S, razločevalna je torej izbira mesta naglasa: rezijansko, južnoprimorska in vzhodnoštajerska narečja.¹⁶

Rezijansko narečje ima, kot izgleda, samo fonetično kolikost,¹⁶ saj so t. i. zasopli vokali predvidljivo krajši od normalnih glotalnih samoglasnikov pod naglasom.¹⁷ To narečje nima razvrstitvenih omejitev mesta naglasa, npr. *k'ra:ya*, *z'vîzda*, *q'rôk* (Osojani), *smə'rêka*, *urata'nq* (Solbica¹³).

¹⁵ Ta analiza se v osnovi sklada s Stankiewiczzevo (1979: 39). V njegovi delitvi narečij je v celoti spregledana panonska narečna skupina (kjer sta relevantna mesto naglasa in kolikost) in pa dejstvo, da imajo nekateri štajerski govori kolikost (zlasti Mostec). Od Stankiewiczzevega članka je bil (poleg Smlednika) zapisan vsaj še en govor s tonemi kot edino razločevalno lastnostjo, namreč govor Srednjih Jarš. Razločevalne toneme in mesto naglasa ima po vsej verjetnosti vsa južna Gorenjska severno od Ljubljane razen dela vzhodnogorenjskega govora, ki je toneme v celoti izgubil.

¹⁶ V gradivu iz Logarjevih zapisov rezijanskih govorov so nakazana kolikostna nasprotja pri nezasoplih vokalih, npr. *ža'na*, *bra:da*. J. Rigler trdi, da v Reziji ni najti fonološko relevantnih tonemov ali kolikosti. Zaradi pomanjkanja primerov z označeno kolikostjo iz zapisov ni mogoče ugotoviti, če je kolikost v rezijanskem narečju razločevalna.

¹⁷ Izraz »zasopli vokali« je še vedno skrivnosten za tiste, ki niso posebej poučeni v slovenski dialektologiji. To je razumljivo, saj tovrstni glasovi, kolikor vem, ne obstajajo nikjer drugje v Evropi. Iz opisa zasoplih vokalov (Baudouin de Courtenay

Prav tako imajo razločevalno samo mesto naglasa južnoprimorska narečja, npr. kraško *k'rəx*, *'uotrok*, *ɣə'lup* (Komen¹³) (prim. Štrekelj 1914); istrsko *'pəs*, *k'uāza*, *l'ip* (Dekani pri Kopru). Istrski govori so naglas umaknili z vseh končnih zlogov razen nekaterih prvotno cirkumflektiranih, tako da so nekako na prehodu k S — 1 prozodičnih možnosti (če je $S > 1$), npr. *'səno*, *'təsto*, toda *ɣu'loup*, *kə'sti* (R ed., I mn.) (Pomjan¹³); *'ukua*, *'suxua* (prisł.), toda *m'su* (Dekani pri Kopru).

Mnogo štajerskih govorov vzhodno od Savinje ima razločevalno mesto naglasa. Nekatera so brez razvrstitvenih omejitev mesta naglasa, npr. *'xīša*, *mə'su* (Pilštajn); *'miegla*, *nə'bu* (Kozje); *'žiena*, *pə'peju* (Šmarje pri Jelšah¹³); *'visok*, *nə'coi* (Oplopnica¹⁸); *'bɛ:tica*, *pə'sot* (Spodnja Ložnica¹³); *'ciesta*, *bo'gat* (Pivola); *s't'riɛxa*, *ot'rək* (Zgornja Kungota). Večina teh govorov je naglas umaknila z vseh končnih zlogov razen nekaterih cirkumflektiranih. Potemtakem jih je treba pojmovati kot prehodna k tipu S — 1, npr. srednještajersko *'nauga*, *'miegla*, *'vüesok*, *'sarce*, čeprav še vedno *u'kau* (Ratanska vas); srednjesavinjsko *k'voza*, *s'tieza*, *b'vogat*, toda tudi *šer'vok*, *o'kə* (Vojnik). V nekaterih govorih se je umaknil etimološki novi akut z dolgega zadnjega zloga, npr. *'kovač* (Pivola), čeprav je v večini narečij ta tip ostal oksitoniran, medtem ko se je etimološki cirkumfleks umaknil, npr. *ko'voč*, *gə'rɛj* (sed. 3. ed.), *ži'vej* (sed. 3. ed.), toda *'siɛno*, *'miɛso* (Oplopnica¹⁸).

Verjetno pripada tipu S — 1 tudi haloško narečje, čeprav Kolarič navaja nekatere (najbrž proste) kolikostne variante, npr. *'leto* ~ *'le:ito*, *b'reza* ~ *b're:za*, *k'rüh* ~ *k'rü:h*. Naglasni umiki se vidijo v *'no:uga*, *'mɛ:gla*, *'o:uko*, čeprav tudi *go'loup*, *drə'vou*. Nekaj omahovanja se kaže tudi v umikih, prim. z *ro'ko*: ~ z *'ro:ko*, čeprav te in druge dvojnične oblike najbrž odražajo različnost govorov, iz katerih je bilo gradivo nabrano (gl. Kolarič 1964: 397—400).¹⁹

2.2.2 Narečja z razločevalnimi tonemi in mestom naglasa

Majhno področje Gorenjske severno od Ljubljane je kolikostno nasprotje izgubilo, ohranilo pa tonemsko; doslej sta znana dva govora tega tipa, govor Vallburge pri Smledniku in Srednjih Jarš. Tu se akut in cirkumfleks lahko pojavita v katerem koli zlogu brez razvrstitvenih omejitev. Naglašeni samoglasniki, vključno s polglasnikom, so odvečno dolgi. Število prozodičnih mož-

1875: 5; Ramovš 1935: 36) in mojega osebnega vtisa ob poslušanju posnetkov rezijanščine se zdi, da v ameriškem fonetičnem izrazu temu poimenovanju ustreza izraz »murmured vowels«. Ladefoged (1973: 12) pojav takole opisuje: »V gudžaratiju in nekaterih drugih indijskih jezikih je v običajnem pogovornem jeziku očitna razlika med dvema vrstama samoglasnikov; pri obojih se glasilke tresejo. Firth (1957) je prve označil z napeto fonacijo in druge z zadihano. Sam raje sledim Panditu (1957), ki prve omenja kot zveneče in druge kot mrmrane (murmured). Pri prvih ni tresenje glasilk nič drugačno od zgoraj opisanega. Druga vrsta pa se razlikuje v reguliranju glasilk, katerih zadnja dela (med aritenoidnima hrustancema) sta narazen, medtem ko se vezna dela lahko treseta. Pri teh glasovih je zelo velik dotok zraka iz pljuč, zato je tudi poimenovanje zadihani glas (breathy voice) ustrezno. Podoben je angleški /h/ med samoglasnikoma (kot v *ahead*).

V gudžaratiju ob tem položaju glasilk, ki je precej drugačen od tistega pri zvenečih ali nezvenečih glasovih, dihalne mišice ne potiskajo s posebno močjo; drugačno tresenje glasilk je posledica drugačne prilagoditve grla.«

¹⁸ Gradivo iz Zorko 1983.

¹⁹ Ker Kolaričevi podatki kažejo, da je kolikost prosto variantna, moramo haloško narečje prišteti med narečja samo z mestom naglasa. Za Haloze ni bilo nobenih podatkov v kartoteki za SLA niti ni bilo za primerjavo kakšne objavljene obravnave tega narečja.

nosti v teh govorih je potemtakem 2S. Sledeči primeri iz dveh v osnovi enakih govorov ponazarjajo razločevalna nasprotja: *mlék, pàs, žena, mèsta* (I mn.), *zidár, tamèn* (Valburga pri Smledniku,¹³ Srednje Jarše). Neumaknjeni oksiton, prvotni naglas na kračini in cirkumfleks na dolžini so enotno cirkumflektirani, npr. *məwà, buyàt, məsò* (Srednje Jarše).

S tem v zvezi velja pripomniti, da je ta kombinacija razločevalnih prozodičnih lastnosti v jezikih na sploh precej redka. Ti primeri tudi nasprotujejo Trubeckojevi trditvi, da jezikov z melodičnim naglasom pa brez kolikostnih razlik ni nikjer na svetu (1925: 303—304).

2.2.5 Narečja z razločevalno kolikostjo in mestom naglasa

Številna, zemljepisno zelo razširjena narečja so izgubila tonemsko, ohranila pa binarno kolikostno nasprotje pod naglasom. Brez nadaljnjih razvrstitvenih omejitev je pri njih število prozodičnih možnosti 2S.

Rovtarska netonemska narečja so prerazporedila kolikostna nasprotja po vsej besedi z naglasnimi umiki, ki so imeli za posledico nove kračine, npr. *'žena, 'watrak, 'moyla* (Cerkno¹³); in krajšanjem naglašanih *i*-jev in *u*-jev, npr. *'sila, 'duša* (Podbrdo). V črnovrškem narečju, kjer so nove kračine le posledica naglasnega umika, je kolikost omejena le na predzadnji zlog. Čeprav so v tem narečju izpričani vsi umiki, je naglas na končnem zlogu pogost; oporo ima namreč v paradigmi, npr. *wě'so:k, wě'so:ž'a, a't'ro:k, a't'ro:kə*. To narečje ima torej S + 2 prozodičnih možnosti, ki se dajo ponazoriti z naglasom naslednjih primerov: *'wa:s, 'dǝš, 'kra:wǝ, 'testu, š'e'ro:k, ǝb'rǝs, rǝ'pǝtǝt* (knj. *ropotá:ti*) (Črni Vrh²⁰). Kjer pa sta bila izvedena tako umik kot krajšanje *i*-jev in *u*-jev, je kolikostno nasprotje možno v katerem koli zlogu. Ta narečja imajo 2S prozodičnih možnosti, npr. tolimsko *s'liē:p, 'uoč, k'ra:wǝ, 'xiša, 'žena, ne'bǝo*: (Most na Soči); cerkljansko *'da:n, 'dǝš, 'mli:ka* (< **mlě:ko*), *'lipa, zla'tu:, kle'či* (Cerkno¹³).

Vsaj en štajerski govor ohranja kolikostno nasprotje v katerem koli zlogu, kar spet pomeni 2S prozodičnih možnosti. Razvrstitev kolikosti je v tem govoru posledica zgodovinskih sprememb cirkumflektiranih dolžin v kračino in akutiranih z ohranitvijo dolžine (glej zgoraj za Mostec), npr. *'grē:x* (knj. *gré:x*), *'dǝn* (knj. *dǝ:n*), *m'lē:ku* (knj. *mlě:ko*), *'vesuk, hu'di:č* (knj. *huđi:č*), *mě'su* (Mostec²¹).

Vzhodnogorenjski govor Moravč se od ostale gorenjščine razlikuje po izgubi tonemov (Ramovš 1935: 114). Kolikostna nasprotja so ohranjena v enozložnicah in zadnjem zlogu večzložnic, medtem ko so naglašeni nezadnji zlogi odvečno dolgi z izjemo naglašene polglasnika. Ker je pri tem samoglasniku kračina predvidljiva, če je naglašen, ni torej nobenega fonološko razločevalnega kolikostnega nasprotja. Ta govor ohranja tako kot netonemska varianta knjižnega jezika S + 1 prozodičnih možnosti, npr. *'nǝ:s, p'sa, 'xi:ša, 'wǝla, ne'bǝo:, puǝ'rep* (Moravče).

Veliko panonskih govorov kolikostna nasprotja ohranja na vseh zlogih pod naglasom, čeprav je večina naglas s kratkega zadnjega zloga umaknila. V teh govorih sta vir naglasa na dolžini prvotni cirkumfleks in dolgi novi akut, o čemer smo razpravljali že zgoraj. Potemtakem je v teh govorih 2S — 1 prozodičnih možnosti (če je S > 1), npr. prleško *dē:n, 'pes, 'glǝ:va, 'žena, 'bǝgat*,

²⁰ Gradivo iz Tominec 1964.

²¹ Gradivo iz Toporišič 1961, 1962 in nekaterih avtorjevih zapisov za SLA in iz Fonoloških opisov pod ustreznim naslovom.

o'ko:, *žu'ča:k* (Videm ob Ščavnici¹³); prekmursko *'lɛ:n*, *'pɛs*, *b'ra:da*, *'žāna*, *'bogat*, *l'pɔ:ɥ* (prisł.), *v'ha:k* (Gomilica¹³).

Nekateri južnodolenjski govori ohranjajo kolikostna nasprotja v nezadnjih zlogih, kar je posledica krajsanja *i*-jev in *u*-jev pod naglasom (podobno kot v rovtarskih govorih, s katerimi imajo skupno razmeroma novejšo zgodovino) in naglasnih umikov. Tu so na zadnjem zlogu izključeni tako naglasi na dolgih (kakršnega koli izvora), kot na kratkih zlogih, kar pomeni, da je število prozodičnih možnosti enako $2(S-1)$ (kjer je $S > 1$), npr. kostelsko *'vɔ:s*, *'luč*, *k'rg:va*, *'lipa*, *'vesak*, *'mesu*, *'kapač* (Babno Polje¹³); severnobelokranjsko *'vu:s*, *'nus*, *'žena*, *'šerok*, *'oku* (Metlika).

2.2.4 Narečja z razločevalnimi tonemi in kolikostjo

Tonemska in kolikostna nasprotja so ohranjena v koroški, gorenjski, dolenjski in primorski (konkretno v obsoškem, briškem, nadiškem in terskem narečju) narečni skupini. Z izjemo posebnega briškega narečja so vsa ta področja doživela prozodične inovacije, kot smo jih opisali za tonemsko varianto knjižnega jezika, in bodisi ohranila isti položaj ali pa spremenila razvrstitev naglasnih nasprotij.

Narečja s takim naglasnim vzorcem, kot ga ima knjižni jezik, so ohranila tonemska nasprotja v vsakem dolgem zlogu, dodatno možnost naglasa na kračini pa imajo na končnem zlogu. Ta narečja ohranjajo $2S + 1$ prozodičnih možnosti, npr. ziljsko *čú:rč*, *mù:st*, *má'ta*,²² *pù:š'le*, *ušé:t*, *z mastjój*; *ŭ'aso^{ak}* (Brdo pri Šmohorju²⁴); nadiško *kljú:č*, *pà:s*, *zí:ma*, *bri:tu*, *marlí:č*, *sarcè:*, *reb'ro*; obsoško *mlá:d* (I ed. m. dol.), *mlâd* (I ed. m. nedol.), *'šu* (knj. *šel*), *sé:ŭe*, *drù:go*, *besél'* (knj. *veselje*), *krempi:r*, *pər'su* (del. -l m. ed.) (Drežnica pri Kobaridu²³); tersko *pri:t* (nedol.), *mò:š*, *'mɛš* (knj. *miš*), *ú:xo*, *ù:xa* (I mn.), *marjò:*, *marjè:*, *žé'na* (Bardo v Terski dolini); gorenjsko *mé:xk*, *mò:st*, *b'rat*, *sé:stra*, *vè:tər*, *žəví:š*, *təstò:*, *u'sək* (Srednja vas v Bohinju¹³); selško *dá:t* (nedol.), *spà:t* (nam.), *'jət*, *žé'na*, *pù:nca*, *damú:*, *okò:*, *bo'yat* (Selca²³); dolensko *grá:ix*, *nù:s*, *'gost*, *dú:ša*, *bri:tu*, *klabú:k*, *mesù:*, *ot'rok* (Ribnica¹³).

Število prozodičnih možnosti $2S + 1$ z zelo drugačno razvrstitvijo ima briško narečje. Tu binarno kolikostno nasprotje lahko nastopa v vsakem naglašnem zlogu, akut na dolžini pa je omejen na enozložnice in zadnji zlog večzložnic. Do tega je prišlo, ko je narečje tonemska nasprotja izgubilo, pridobilo pa nov akutski tonem z odpahom končnih samoglasnikov. Prozodična nasprotja ponazarjajo naslednji primeri: *krá:v* (RDTMO ed., IT mn.), *krà:ɥ* (R mn.), *u'zay* (del. -l m. ed.), *krà:va*, *u'zəməm* (kračina pri polglasniku ni predvidljiva, npr. *bà:xa*), *podné:v*, *šerô:k*, *tər'potc* (Šmartno v Brdih¹³).

Nadaljnje tonemsko nasprotje na končnih kratkih zlogih, ki je posledica krajsanja samoglasnikov v zadnjem zlogu, pomeni $2S + 2$ prozodičnih mož-

²² Za koroška narečja je značilno, da se tonska višina morda realizira v okviru besede in ne v okviru zloga. Po Logarju je intenzitetni vrh v dolgih zlogih, tonski vrh pa v predzadnjem zlogu večzložnic (Fonološki opisi: 184). Za nadaljnjo razlago gl. Ramovš 1935: 14 d.; Isačenko 1939: 19 d.; Logar 1967: 1–19; Neweklowsky 1973. Ta sicer vznemirljiva podrobnost pa za našo analizo nima pomena, saj nas zanimajo le nasprotja v tonski višini v naglašnih zlogih.

²³ Gradivo iz Logar 1973.

²⁴ V gradivu, ki je bilo na voljo, nismo našli dokazov za akut na kračini enozložnic. Zaradi tega ni gotovo, če v enozložnicah število prozodičnih možnosti presega $2S + 1$.

nosti, npr. ziljsko *kljú:č*, *sù:x*, *bràt*, *mé:so*, *šti:je* (knj. *šteje*), *zɡábí:;* *šərvò:k*, *ərčé* (R. mn. od *reč*), *bəsə* (R ed. od *vas*) (Potoče¹³).²⁴

V rožanskem narečju nadaljnje razvrstitvene omejitve tonemov in kolikosti dajo 2S prozodičnih možnosti. Tu se tonemska nasprotja v dolgih končnih zlogih in v enozložnicah nevtralizirajo in ti zlogi postanejo fonetično akutirani. To omejuje binarna tonemska nasprotja na nezadnje zloge, kolikostna pa na enozložnice ter zadnji zlog večzložnic, npr. *mú:əst*, *'boʃ*, *hʉá:'ʉa*, *nù:əsəm*, *mesú:;* *čo'ʉak* (Kostanje nad Vrbskim jezerom²⁵).

2.2.5 Narečja z razločevalnimi tonemi, kolikostjo in mestom naglasa

Nekaj narečij z različnih področij ohranja tonemska in kolikostna nasprotja; kolikost ni omejena na določene zloge v besedi in se zato mesto naglasa iz položaja kolikosti ne da določiti.

V podjurskem narečju akut in cirkumfleks na dolžini nastopata v katerem koli zlogu, naglas na kračini pa je omejen na predzadnji in zadnji zlog večzložnic in na enozložnice. Novi naglas na predzadnjem kratkem zlogu je posledica umika naglasa s kračine in cirkumfleksa z zadnjega zloga, npr. (*ko'za* >) *'qɔza* (*bo'ɡat* >) *'boɦat*, (*stə'za* >) *s'təzda*, (*okò:* >) *'oqə*. Cirkumfleks je včasih na zadnjem zlogu ohranjen po analogiji, npr. *ɦauò:f*. Naglas na kračini v zadnjem zlogu pa je rezultat samoglasniškega krajšanja v zadnjih zlogih, npr. *um'rit* (nedol.). To narečje torej ohranja 2S + 2 prozodičnih možnosti, npr. *pó:š*, *zò:f*, *q'lat* (nedol., knj. *kleti*), *sé:dm̩*, *žà:tʉa*, *'taʒaq*, *žhubí:* (sed. 3. ed.), *ɦauò:f*, *um'rit* (Kneža¹³).

V delu rožanskih govorov akut in cirkumfleks na dolžini lahko nastopata v katerem koli zlogu, na kračini pa akut načelno lahko na vseh razen v zadnjem zlogu večzložnic in v enozložnicah. Ta zadnja omejitev je posledica nevtralizacije tonemov v zadnjem zlogu. Ni jasno, ali je cirkumfleks na kračini možen v predzadnjem zlogu. V gradivu, ki je na voljo, samo prvotno oksitonirane besede tipa **beré'mo* dajo nov cirkumfleks na kračini, ko se naglas umakne na začetni zlog, npr. *bàRamo*, *zàlano* (prisl.). Število možnosti v tem narečju je 4S — 1, kjer je $S > 1$, čeprav se da to ponazoriti le z eno in dvozložnicami, npr. *qlú:č*, *mù:st*, *q'Rej*, *zví:zda*, *li:tas*, *žRámo*, *šví:gar-tòxter*, *s:astró:* (O ed.), *wəqù:;*, *stəz'da* (Breznica pri Št. Jakobu v Rožu¹³). Fonološka vrednost tonemov v kratkih zlogih levo od predzadnjega zloga je nekako negotova. J. Rigler poroča, da je »/v/ zlogih več kot drugem proti začetku besede... kvantiteta pogosto nesigurna (zlasti v tipu *dávnata* »delati«) .../v/ nekaterih primerih (zlasti v tipu *zàlano*, *dóRoje* »dobro je«) je tonem nesiguren in težko določljiv« (Fonološki opisi: 194). Zaradi tega moramo pri več kot trizložnih besedah predvideti 2S + 5 fonoloških nasprotij.

Breznikov zapis horjulskega narečja kaže tonemsko nasprotje na dolgih in kratkih zlogih. Na dolgih je možno v katerem koli zlogu, na kratkih le v predzadnjih in zadnjih zlogih večzložnic. Akut na kračini v predzadnjem zlogu nastopa po umiku z zadnjega, npr. (*bo'ɡat* >) *bóɡat*, (**míže'te* >) *mə-žéte*, ter v zadnjem po upadu samoglasnika, npr. (**prine'si* >) *pərnəs* (vel.). Cirkumfleks v kratkem predzadnjem zlogu je posledica analogičnih posplošitev, npr. *umrète* (sed. 2. mn.) po *umrè* (sed. 3. ed.). Za to narečje torej dobimo 2S + 4 prozodičnih možnosti, če je $S > 1$, npr. *strá:št*, *vrà:t*, *vrát* (DM ed. od

²⁵ Gradivo iz Logar 1967.

vrat), *brāt*, *kó:žuh*, *mì:slim*, *nésem*, *nàma* (DMO dv. od *mì*), *dihú:r*, *mesù:*, *pərn'is* (vel. 2. ed.), *vatràk* (Breznik 1909: 12–21).

V južnobelokranjskem govoru Dragatuša je ohranjeno nasprotje med akutom in cirkumfleksom na dolžini ter naglasom na kračini v vseh zlogih razen v zadnjem večzložnih besed, kjer je možen le cirkumfleks na dolžini. V enozložnicah najdemo le cirkumfleks na dolžini in naglas na kračini. Ta vzorec je posledica izgube prvotnih tonemskih nasprotij, kar je dalo le kolikostna nasprotja, in kasnejšega nastanka novih akotov zaradi umikov. Tako dobimo naglas na zadnjem zlogu iz prvotnih novih akotov (*vihà:r*, *dəsà:k* R mn.), v prej oksitoniranih besedah pa novi akut na dolžini, npr. (*testò:* >) *té:sto*, (*xudò:* >) *xú:do*, ali kračino, npr. (*mesò:* >) *'mēso*, (*golò:p* >) *'golop*. Naglas v kratkem nezadnjem zlogu je tudi posledica tega, da se etimološko kratki samoglasniki (e, o, ə) niso podaljšali, npr. *'mēlem*, *'nosim*, *'maša*, (< **māša*). Potemtakem je število prozodičnih možnosti v govoru Dragatuša 3S – 2, če je S > 1, npr. *klù:č*, *'miš*, *lě:po* (prisl.), *krù:ha* (R ed.), *'kolo*, *vihà:r*.

2.2.6 Narečje z razločevalnimi tonemi (pod in pred naglasom), kolikostjo in mestom naglasa

Vsaj en govor, tj. govor Žirovske kotline, pa izkazuje ne le ponaglasno dolžino, ampak tudi tonemska nasprotja v dolгих nenaglašanih zlogih (prim. Pintar 1895). Ta pojav ni znan v nobenem drugem slovenskem govoru.²⁶ V tem govoru se dolga akut in cirkumfleks lahko pojavljata v predzadnjem in zadnjem zlogu večzložnih besed ter v enozložnicah. V večzložnicah je tonem povezan z naglasom ali pa tudi ne. Naglas na kračini je mogoč v enem od zadnjih treh zlogov v besedi, sledi pa mu lahko dolgi zlog.

V žirovskem govoru je prišlo do važne prerazporeditve tonemov in kolikosti zaradi metatonije in metatakse. Akut je posledica naglasnega umika, npr. *sé:stra*, *zé:na*; redukcije, npr. (*jà:bolko* >) *já:pk*; in prvotnega slovenskega cirkumfleksa, npr. (*sò:nce* >) *só:nce*. Cirkumfleks pa lahko nastane iz prvotnega slovenskega akuta, npr. (*krá:l* >) *krà:l*, (*člové:ka* >) *člavè:ka* (R ed.); cirkumfleksa v enozložnicah, npr. *nò:č* ali iz skržene pripone -əc, npr. (*studé:nac* >) *stadè:nc*. Naglasni umiki, kasnejši od tipa *že'na*, so dali nove kračine v nezadnjih zlogih, npr. *'māylg*, *'bāyāt*. Kjer se je naglas umaknil z dolgega zloga, je dolgi, po novem ponaglasni zlog ohranil tonem, npr. (*otró:ku* >) *'atruó:k* (D ed.), *'imjé:na* (R ed.). Tonemsko nasprotje se nevtralizira od predzadnjega zloga dalje proti začetku besede, tako da so ti dolgi zlogi fonetično akutirani. Tako je v eno- in dvozložnih besedah število prozodičnih možnosti 5S – 2, besede s tri in več zlogi pa jih imajo teoretično največ (S – 3) + 13, npr. *já:pk*, *krà:l*, *'krax*, *só:nce*, *mà:ter* (R ed. od *matì*), *'šerak*, *atrà:c*, *ževè:t*, *z:ab'mi* (O mn.), *'kakó:š* (R ed. I mn.), *'kakò:š* (I ed.).²⁷

3 Zaključek

V večini obravnavanih slovenskih narečij število prozodičnih možnosti ni večje kot v knjižnem jeziku s tonemskim naglaševanjem, tj. 2S + 1. Ta

²⁶ Prim. Pintar 1895; Ramovš 1935: 95; Stanonik 1977: 296. Pri Ramovšu najdemo ponaglasno dolžino v kostelskem narečju, kar potrjuje tudi kasnejša študentska raziskava govora Banje Loke, kjer so zapisani primeri dolžine iz umika cirkumfleksa, npr. *'uku:*, *'vixu:*, *'mesu:*, *'lipu:*. V enem in drugem je premalo gradiva za obravnavo kombinatornih možnosti.

²⁷ Gradivo iz Stanonik 1977 in zapisa za SLA iste avtorice.

vzorec predstavlja uresničitev razvojnih teženj, da se največ prozodičnih nasprotij nakopiči na zadnjem zlogu. Na splošno narečja težijo k razbremenjevanju zadnjega zloga, s čimer se v večini primerov število prozodičnih možnosti zmanjša (npr. Gomilica: 2S — 1, Babno Polje: 2(S — 1)); le v redkih primerih se število razločevalnih nasprotij poveča (npr. Kneža: 2S + 2). Število prozodičnih nasprotij se zmanjša tudi z izgubo kolikosti (npr. Srednje Jarše: 2S), tonemskosti (npr. Videm ob Ščavnici: 2S — 1) ali obojega, kolikosti in tonemskosti (npr. Komen: S).

Nekatera narečja so ohranila ravnotežje tako, da so razločevalno vlogo s tonemskih nasprotij prenesla na kolikostna (npr. Mostec: 2S) ali pa ponovno pridobila tonemska nasprotja (npr. Šmartno v Brdih: 2S + 1).

Število prozodičnih možnosti v zgornjih mejah imajo le posamezni govori, za katere pa se zdi, da močno omejujejo dejansko uresničitev potencialnega števila prozodičnih nasprotij (npr. Breznica pri Št. Jakobu v Rožu: 4S — 1, Žiri: 5S — 2).

Literatura

- BAJEC, Anton, 1921: O prvotnem naglasu $\hat{}$ v rezijanskem narečju. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino. 3, str. 40—42.
- BODUËN DE KURTENË, I., (= J. Baudouin de Courtenay) 1875: Opyt fonetiki rez'janskix govorov. Varšava — Peterburg.
- BREZNIK, Anton, 1909: Westkrainerdialekte: Postojna, Horjul und Poljane nad Škofjo Loko. (Neobjavljena seminarska naloga.)
- FONOLOŠKI OPISI srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslovenskim lingvističkim atlasom. 1981. Ur. Pavle Ivić. (= Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: Odjeljenje društvenih nauka 55, Posebna izdanja.) Sarajevo: ANU BiH.
- ISAČENKO, Aleksander V., 1939: Narečje vasi Sele na Rožu. Ljubljana: Znanstveno društvo.
- IVIĆ, Pavle, 1958: Die serbokroatischen Dialekte: Ihre Struktur und Entwicklung (1. del: Allgemeines und die štokavische dialektgruppe). Haag: Mouton.
- , 1961: The Functional Yield of Prosodic Features in the Patterns of Serbo-croatian Dialects. Word 17/3, str. 293—308.
- , 1961—62: Broj prozodijskih mogućnosti u reči kao karakteristika fonoloških sistema slovenskih jezika. Južnoslovenski filolog 25, str. 75—113.
- , 1970: Prosodic Possibilities in Phonology and Morphology. Studies in General and Oriental Linguistics (ur. Roman Jakobson, Shigeo Kawamoto), str. 287—301.
- , 1973: The Place of Prosodic Phenomena in Language Structure. Sciences of Language (ur. Roman Jakobson, Shirô Hattori) 4, str. 103—138.
- IVŠIČ Stjepan, 1936: Jezik Hrvata kajkavaca. Ljetopis JAZU 48, str. 47—89.
- JAKOBSON, Roman, 1963: Opyt fonologičeskogo podxoda k istoričeskim voprosam slavyanskoj akcentologii (Pozdnij period slavyanskoj jazykovoj praistorii). American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists (Sofia). Haag: Mouton.
- JAKSCHE, Harald, 1965: Slavische Akzentuation: Slovenisch. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- KALNYŃ, L. È., 1981: Kritika *Fonoloških opisov*... Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas: materialy i issledovanija, str. 339—346. Moskva: Nauka.
- KARTA SLOVENSKIH NAREČIJ. 1983. (Ur. Tine Logar in Jakob Rigler.) Ljubljana: Delo.
- KOLARIČ, Rudolf, 1964: Haloški govor. Prace filologiczne 18/2, str. 395—401.
- , 1968: Prleško narečje. Svet med Muro in Dravo (ur. Viktor Vrbnjak), str. 630—650.
- LADEFOGED, Peter, 1973: Preliminaries to Linguistic Phonetics. (2. izd.) Čikago: University of Chicago Press.
- LEWIS, G. L., 1985: Turkish Grammar. Oxford: Clarendon Press.

- LOGAR, Tine, 1957: Dialektološke študije X. Belokranjski govori. SR 10, str. 145—155.
- , 1967: Dialektološke študije XII. Govor vasi Kostanje nad Vrbskim jezerom. XIV. Vokalizem moravškega govora. SR 15, str. 1—27.
- , 1975: Slovenska narečja: besedila. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- NEWEKLOWSKY, Gerhard, 1975: Slowenische Akzentstudien: Akustische und linguistische Untersuchungen am Material slowenischer Mundarten aus Kärnten. Dunaj: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- PAVEL, Ágost, 1909: A vashidegkúti szlovén nyelvjárás hangtana. Budimpešta: A magyar Tudományos Akadémia.
- PINTAR, Luka, 1895: Slovarski in besedoslovni paberki. Letopis Matice slovenske, str. 1—52.
- RAMOVŠ, Fran, 1929: O premiku akcenta v tipih *zvězdā*, *ženā* in *māglā* v slovenskem jeziku. Lud slowiański 1, str. 48—61.
- , 1935: Historična gramatika slovenskega jezika VII. Dialekti. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- , 1950: Relativna kronologija slovenskih akcentskih pojavov. SR 3/1—2, str. 16—23.
- RIGLER, Jakob, 1963: Pregled osnovnih etap v slovenskem vokalizmu. SR 14/1—4, str. 25—78.
- , 1967: Pripombe k pregledu osnovnih etap v slovenskem vokalizmu. SR 15/1—2, str. 129—152.
- , 1972: O rezijanskem naglasu. SR 20/1, str. 115—126.
- , 1973: Smeri glasovnega razvoja v panonskih govorih. Študije o slovstvu in jeziku, str. 113—128. Murska Sobota.
- , 1977: K problematiki daljšanja starega akuta. SR 25 (= Zbornik prispevkov za VIII. mednarodni slavistični kongres v Zagrebu (Ljubljani) 1978), str. 83—99.
- , 1980a: Nekaj pripomb o glasovnih značilnostih gornjesavinjskih govorov. SR 28/1, str. 21—34.
- , 1980b: Nekaj opazanj pri akutu na zadnjem zlogu v slovenščini. SR 28/2, str. 219—222.
- SLOVAR SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA 1 (A—H) 1970, 2 (I—Na) 1975, 3 (Ne—Pren) 1979, 4 (Preo—Š) 1985. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- STANG, Christian S., 1957: Slavonic Accentuation. (= Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, I. Hist.-Fil. Klasse no. 3.) Oslo.
- STANKIEWICZ, Edward, 1979a: The Common Slavic Prosodic Pattern and its Evolution in Slovenian. Studies in Morphophonemics and Accentology, str. 32—41. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- , 1979b: The Prosodic Features of Modern Standard Slovenian. Studies in Morphophonemics and Accentology, str. 127—132. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- , 1984—85: The Dialect of Resia and the »Common Slovenian« Accentual Pattern. Zbornik za filologiju i lingvistiku 27—28, str. 719—725. Novi Sad: Matica srpska.
- STANONIK, Marija, 1977: Govor Zirovske kotline in njenega obrobja. SR 25/2—3, str. 293—309.
- SKRABEC, Stanislav, 1870: O glasu in naglasu knjižnega jezika v izreki in pisavi. Programm des k. k. Gymnasiums zu Rudolfswerth, str. 3—42.
- , 1893—95: Nekoliko slovenske slovnice za poskušnjo. Cvetje 12—14, platnice.
- STREKELJ, Karel, 1914: Phonologie des Görzer Mittelkarstdialektes. Archiv für slavische Philologie 35, str. 130—150.
- TOMINEC, Ivan, 1964: Črnovrški dialekt. Ljubljana: SAZU.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1961 (1978): Vokalizem moščanskega govora v brežiškem Posavju. Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika, str. 141—163. Maribor: Obzorja.
- , 1962: Ablösung des relevanten Wortintonationssystems durch den Quantitätsunterschied in einer slovenischen Mundart. Scando-Slavica, str. 239—254.
- , 1967: Pojmovanje tonemčnosti slovenskega jezika. SR 15/1—2, str. 64—108.
- , 1968: Liki slovenskih tonemov. SR 16, str. 1—79.
- , 1978: Razločevalna obremenitev slovenskih prozodičnih parametrov. Slavica Pragensia XXI. Acta Universitatis Carolinae-Philologica 3—5, str. 89—96.
- , 1984: Slovenska slovnica. Maribor: Obzorja.

- TRUBETZKOJ, Nikolaj S., 1925: Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. Zeitschrift für slavische Philologie 1, str. 287—319.
- VALJAVEC, Matija, 1897: Glavne točke o naglasu književne slovenštine. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 132, str. 116—213.
- ZORKO, Zinka, 1983: Oplotniški govor. Zbornik občine Slovenska Bistrica I, str. 293—310.

Prevedla *Marta Pirnat*
Filozofska fakulteta v Ljubljani

SUMMARY

This study examines prosodic variation in Modern Standard Slovene (MSS) and the Slovene dialects by expressing in mathematical terms the number of potential phonemic prosodic oppositions in accentogenic words. Through this analysis, the types of prosodic patterns found in Slovene dialects may be compared with those of other languages. A possible later application of such a study would be to examine the processes of variation as a means of describing the mechanisms of language change.

Though typological in intent, the study to some extent analyzes the linguistic geography of prosodic features in that it utilizes a representative sample of local dialects distributed over the entire Slovene linguistic area. A historical sketch discussing the changes relevant to the modern Slovene prosodic patterns is given. This discussion, which synthesizes the facts of reconstruction while adding nothing new to it, delineates two processes, *metatony* and *metataxis*. These two terms are employed to differentiate two important factors in the variation of Slovene prosodic factors.

In MSS and the Slovene dialects are found six prosodic types, which correspond to the extant combinations of phonemic tone, quantity and place of stress. Where tone and quantity are understood to occur only under ictus (unless otherwise noted), the following combinations obtain: 1. stress only (Rezija, southern Primorsko, eastern Štajersko), 2. tone and stress (Gorenjsko), 3. quantity and stress (non-tonemic MSS, Rovtarsko, Štajersko, eastern Gorenjsko, Panonsko, southern Dolenjsko), 4. tone and quantity (tonemic MSS, Koroško, Gorenjsko, Dolenjsko, and Primorsko [Obsoško, Briško, Nadiško, Tersko]), 5. tone, stress and quantity (Podjunsko, Rožansko, Horjulsko, Južnobelokranjsko) and 6. tone (under and after ictus), stress and quantity (Rovtarsko [Ziri]). In our analysis the prosodic possibilities of MSS, which admits two prosodic variants, may be expressed as $S + 1$ (where S = the number of syllables) for the non-tonemic standard, e. g., *po'sta:y*, *po'sta:y*, *'pa:ra*, and $2S + 1$ for the tonemic standard, e. g., *postā:y*, *postā:y*, *postā:y*, *pā:ra*, *pā:ra*. It is found that most dialects fall roughly within the range of the standard language (e. g., Mostec 2S, e. g., *m'le:ku*, *'vesuk*, *hu'di:č*, *m'su*; Brdo pri Šmohorju $2S + 1$, e. g., *mā:tā*, *pū:əs'le*, *ušē:t*, (z) *mast-jo:*, *bā'soak*; Potoče $2S + 2$, e. g., *mē:so*, *štī:je*, *zgābī:*, *šārvo:k*, *ərčē*, *basē*); while many dialects tend to reduce prosodic oppositions (e. g., Srednje Jarše 2S, e. g., *žēna*, *mēsta*, *zidār*, *tāmən*; Babno Polje $2(S - 1)$, where $S > 1$, e. g., *k'ra:va*, *'lipa*. Increases in prosodic oppositions (e. g., Ziri $5S - 2$, e. g., *sō:nce*, *mā:ter*, *šerak*, *atrā:c*, *ževē:t*, *z:ab'mi*, *'kakō:š*, *'kakō:š*) are anomalous and appear to occur in geographically isolated local dialects.